

КЛЮЧОВІ ПОНЯТТЯ ДОБИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЛЕКСИКОНІ

*А. А. Таран, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського
мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)*

e-mail: alla__taran@ukr.net
ORCID: 0000-0001-8091-1477

*Об'єкт вивчення в науковій студії становлять ключові слова, які протягом останнього десятиліття виявили найвищу активність та найвідчутніше впливають на склад і функціонування лексичної системи в суспільно-політичному лексиконі українського суспільства. У статті досліджено особливості вживання слів **війна, перемир'я, корупція, свобода** в ЗМІ, а також лексеми-кольороназви як особливо значущі символи політичних сил, зокрема **зелений**. Проаналізовано також перифрази, що мають різний прагматичний і стилістичний потенціал, а отже, й різну продуктивність у мовній практиці, проте вможливають уточнення й урізноманітнення вербалізації лексем. Системний опис українського суспільно-політичного лексикону вкрай важливий не лише для узагальнення цього мовного матеріалу, а й для визначення його показовості щодо тенденцій розвитку когнітивного й комунікативного простору сучасної української мови.*

Ключові слова: динаміка мови, суспільно-політична лексика, ключові поняття доби, маркер епохи, мовний засіб.

Актуальність. Суспільно-політичні події в Україні початку ХХІ ст. визначили нові реалії, поняття в концептуальній картині світу українців. Кардинальні зрушення в житті спільноти, інтенсивні зміни суспільно-політичного життя українського суспільства на межі епох, зміна поколінь, цінностей, ментальнісних настанов, дедалі більша відкритість українського суспільства до глобалізаційних процесів знайшли закономірне відображення в мові, здобули мовне втілення, причому не лише в номінації, а й у предикації та різноаспектному оцінюванні, отже, в усьому спектрі виявів мовної діяльності сучасної української спільноти. Мова сьогодення перебуває в полі емоційної напруги її носіїв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясування тенденцій оновлення суспільно-політичного лексикону, його ресурсів з урахуванням розмаїття мовних смаків суспільства дає змогу встановити ті поняття, які, за слушним висловом О. Земської, перебувають протягом певного часу у фокусі соціальної уваги [1, с. 92]. З. Фоміна для позначення своєрідних маркерів епохи використовує термін «слова-хронофакти». На її думку, у якийсь проміжок часу вони набувають винятково важливого значення, позначають суспільно значущі поняття й через свою актуальну семантику стають популярними в носіїв мови [2, с. 92].

Суспільно-політична лексика й метафорика стала спеціальним об'єктом досліджень вітчизняних і зарубіжних лінгвістів, а саме: А. Баранова, Ю. Білодіда, Р. Будагова, Р. Бужинського, А. Бурячка, Є. Бральчика, Х. Дацишин, В. Жайворонка, Ю. Караулова, Є. Карпіловської, І. Кобозевої, Т. Крючкової, Є. Левченко, Л. Михайленко, В. Пісарека, О. Сидорова, М. Степаненка, Л. Ферм, І. Холявко, О. Чадюк, А. Чудинова, Я. Яремка та ін.

Цінними для осмислення динаміки суспільно-політичного лексикону є монографії М. Степаненка «Політичне сьогодення української мови: Актуальний перифрастикон» (Харків, 2017) й «Публіцистично-політичні перифрази в українській мові» (Полтава, 2018), що становлять словник сучасних політичних перифраз, організованих за тематичними полями. Системний опис українських політичних метафор вкрай важливий не лише для узагальнення цього мовного матеріалу, а й визначення його показовості щодо тенденцій розвитку когнітивного й комунікативного простору сучасної української мови.

Словники М. Степаненка є такою спробою для української мови. Прикметно, що причина появи аналогічних праць – потреба унаочнити ресурс висловлень для вивчення мови, свідомості мовців, їхнього світосприйняття й світоосмислення в періоди особливої напруги політичного життя країни, коли такі процеси набувають особливої виразності й інтенсивності. У російській лексикографічній традиції вже існує таке видання – «Словник російських політичних метафор» А. Баранова та Ю. Караулова (1994).

Мета статті – характеристика ключових слів сьогодення – свідків нової епохи розвитку українського суспільства.

Результати дослідження та їх обговорення. Для української дійсності влучними є роздуми про ключові слова доби М. Кронгауза в книзі «Російська мова на межі нервового зриву»: «Про ці періоди можна філософствувати до безкінечності, можна знімати кіно й писати романи, а можна лише промовити ці слова – й за ними постане вся епоха» [3, с. 15].

Реалією українського сьогодення є війна. Тому в полі пильної уваги суспільства перебуває будь-яка інформація, що стосується цієї тематики. Війна в масмедіа й художній літературі постає в різних засобах вираження і в різних іпостасях. До 2014 року слово *війна* функціонувало в дещо метафоризованому значенні «стан ворожнечі між ким-небудь; суперечка, сварка з кимсь; боротьба» (*інформаційна війна, торгівельна війна, війна корпорацій, війна інтересів*). Проте зараз повернуло пряме значення «організована збройна боротьба між державами» [СУМ, I, с. 669].

На сьогодні слово *війна* є своєрідним політичним табу. Табуйованість можна пояснити як страхом повномасштабної війни, так і небажанням взяти відповідальність за події. Тому все частіше в ЗМІ функціонують евфемізми: *збройний конфлікт, неоголошена війна (неназвана війна, непроголошена війна), гібридна війна, АТО – антитерористична операція, ООС – операція об'єднаних сил*. Факт наявності численних неузгоджених назв окремо зафіксовано в англomовній Вікіпедії – у наповненій фактичними даними статті, присвяченій війні на Донбасі.

Тексти ЗМІ внаявнюють широкий спектр означень цього страшного й небажаного для нашого суспільства явища. З огляду на це іменник *війна* реалізований у численних субстантивно-атрибутивних і субстантивно-субстантивних словосполученнях, пор. приклади зі ЗМІ й монографії М. Степаненка: *брудна війна; «мінна» війна; брутальна загарбницька війна; визвольна війна; траншейна війна; фактична війна Росії проти України; кривава війна; дивна війна на Донбасі або повноцінна велика війна, а ніяка не АТО, з танками й артилерією; війна з Московією, війна за незалежність, війна між братами, повноцінна позиційна війна, війна проти навали путінської Московії* [4; 5].

Про подальшу аспектуалізацію в українській мові оновленого поняття у свідомості сучасного українського суспільства свідчать вербалізатори *безпрецедентний виклик для України, загроза всьому західному світу, російська інтервенція, агресія Московії проти України (варварська агресія, воєнна агресія, гібридна агресія), ескалація на Донбасі; криза, кризова ситуація або Самовіддана і жертвна боротьба* лицарів віри і правди на східному фронті (УМ, 16.04.2019);

У мовній практиці активною є метафоризація поняття *війна*, набуття ним оцінних конотацій, наприклад: *Щоденно іде «сталінградська битва в Луганській і Донецькій областях», гинуть люди, знищуються міста і села, зруйновано землеробство* (Літературна Україна, 15.06.2017); *Війна на Донбасі – це війна між «Добром» і «Злом», між «спадкоємцями Перемоги-1945» і «нацистсько-фашистською хунтою», «спадкоємцями Гітлера і Бандери»* (День, 17.05.2019); *...не допустити подальшого кровопускання на Донеччині, яке – і це очевидно вже всім – не що інше, як імперсько-самовільна кара Кремля за непослух* (УМ, 03.10.2017).

Як слушно зауважує Г. Яворська, «нинішня війна поступово переміщується для громадян України до центру категорії. Про це свідчать вирази *до війни й після війни*, які до 2014 року мали значення «до Другої світової війни», а нині змінюють референцію – до війни тепер позначає життя до російської агресії, а *після війни* відсилає до майбутнього» [6, с. 16].

Війна і мир як соціальні події пов'язані зі словом, хоч війна асоціюється зі звуком, а мир – із тишею. Саме тому на позначення режиму припинення вогню за Мінськими домовленостями використовують словосполучення *режим тиші*, а також номінації *тиша*, *затишшя*, *перемир'я*, *мирний план*. У сучасній конфліктній ситуації ці поняття дискредитовано й нівельовано, адже попри домовленості в цей час тривають обстріли українських сил ворожими військами, гинуть військові й мирні жителі.

Уточнення й урізноманітнення вербалізації поняття *перемир'я* вможливають такі його означення: *новорічне, різдвяне, пасхальне, вересневе*, або *шкільне* (до Дня 1 вересня); *хлібне перемир'я* – перед жнивими; а також *безстрокове, нетривке, локальне, чергове, неофіційне*.

Розвиток нових оцінних, образних значень відображає словосполучення *перемир'я з присмаком крові* й оксюморон *криваве перемир'я*.

Максимальний ступінь позитивної оцінки в мовній практиці має лексема *свобода*. Л. Ставицька пояснила його активізацію зв'язком у мовній свідомості українського суспільства з конституційними свободами: свободою віросповідання, слова, друку. Зауважувала, що майдан Незалежності «вже можна перейменувати на Майдан Свободи. «Незалежність» – це дуже офіційно, протокольно. За своєю семантикою, звучанням це слово наче передбачає якусь «залежність». Але ми вже пройшли той період, усвідомивши свою волю, свободу. Сьогодні на вулиці вже інше покоління, яке інакше мислить» [7, с. 5].

Порівняно з розумінням *свободи* радянськими громадянами, яке полягало в тому, щоб найкраще втілювати прийняті зверху накази (таке тлумачення подано в американському підручнику цивільного законодавства [8], для українців посттоталітарного суспільства *свобода* – це, як і для американців, «право людини визначати свою партійну належність, обирати альтернативних кандидатів на урядові посади» [9, с. 107] і, крім того, бути політично, економічно й культурно незалежними. Зв'язок значення лексеми *свобода* з контекстом демократичної традиції надає їй додаткову позитивну змістовність.

Концепт *свобода* в Україні набув особливої актуальності від початку ХХІ ст. і зреалізований в слоганах на зразок *Свободу не спинити! Свободу невинним! Свободу український політв'язням!* Та, мабуть, поняття *свободи* останнім часом найбільше було пов'язане з ім'ям Олега Сенцова, коли під час пікетів за його звільнення у всьому світі люди закликали: *Свободу Олегу Сенцову* та коли український кінорежисер отримав премію А. Сахарова «За свободу думки». Семантична близькість волі й свободи сприяла їхньому функціонуванню в одному контексті: *Активісти влаштували марш свободи «Волю Марківу!»* (Дзеркало тижня, 14.10.2019).

Нові умови українського суспільно-політичного життя потребують означень актуальних аспектів поняття, вираженого словом *корупція*. Таке суспільне замовлення виконали слова *корупційний, корупційність, корупціонер, корупціоналізація, корупціогенний, корумпіада, корупціогенність, корумпований*. Лексему *корупція* обрано словом 2016 р., водночас воно зазнало розширення значення. Якщо за СУМ «корупція – у капіталістичних країнах – підкупність, продажність урядовців і громадських діячів» [СУМ, IV, с. 302], то в Сучасному словнику іншомовних слів лексема має 2 значення: 1) підкуп і продажність державних, громадських і політичних діячів; 2) зрощення органів державної влади зі структурами організованої злочинності [СІС, с. 386].

Контексти вживання іменника *корупція* в мові сучасних українських ЗМІ в інтернет-комунікації набувають різних означень: *політична, медична, розгалужена, в освітній сфері* та ін.

З'являються вже й номінації-гіпоніми до гіпероніма *корупція*: *При мажоритарній системі політична корупція менш елітарна* (Укрінформ, 22.05.2019); *Яценюк переконує, що також вдалося зруйнувати корупційні піраміди на верхніх ешелонах влади, проте на середньому й нижньому рівні «як крали, так і крадуть»*. У зв'язку з цим прем'єр пообіцяв «посадки» (радіо Свобода, 16.04.2014); *Низова, побутова корупція вважається набагато*

мени шкідливою», – зазначив заступник керівника програми USAID «Взаємодія!» Максим Ключар (Тижень, 12.12.2018); Українська влада бореться не скільки з **корупцією від жадібності**, скільки з **корупцією від злиднів**. У словнику «Мислово» **корупцію від злиднів** потрактовано як «подарунки, які вимушені брати деякі лікарі, вчителі тощо через низькі зарплати, яких достатньо тільки для існування, а не достойного життя» [myslovo.com].

Як співгіперонім можемо розглядати лексему *уотергейт* «великий політичний скандал (зазвичай у вищих ешелонах влади), пов'язаний із корупцією», напр.: *Уотергейт Яценюка. Документи із Швейцарії про взятки Мартинюка* (УП, 26.11.2015). «Я впевнений, вони за це дякували (керівництво НБУ) грошовими відкатами. Це такий собі **український Уотергейт**», – говорить *Сергій Тарута* (ДТ, 27.02.2019). Лексему кваліфікуємо як метонімію від назви готелю у Вашингтоні «Уотергейт», де під час президентства представника республіканської партії Р. Ніксона у 1972 р. спецслужби незаконно прослуховували розмови штабу демократів.

В аналізованому полі вербалізації поняття *корупції* активно функціонують перифрази, що мають різний прагматичний і стилістичний потенціал, а отже, і різну продуктивність у мовній практиці, проте вможливають уточнення й урізноманітнення вербалізації лексеми. У монографії М. Степаненка «Публіцистично-політичні перифрази в українській мові» зафіксовано перифрази *ворог України, що рівний російській агресії; найбільша перепона до європейської мрії, одвічна каїнова печать нашої страдної землі, один із найбільших суспільних подразників, основний інструмент беззаконня, уседозволеності; «податок», який суспільство платить за інституційну слабкість та відсутність реального правосуддя, справжня біда українського суспільства* [5, с. 469–470].

В Україні відчутна мода на лексеми-кольороназви як особливо значущі символи політичних сил. У семантиці таких номінацій відображено національні традиції надання кольорам експресивно-оцінних значень. За кольором атрибутики партії Президента України «Слуга народу» нового значення набуває прикметник **зелений**: *З утвердження чергового **політичного режиму в зелених тонах** має змінитися і політика* (ГПУ 18.09.2019); *В Україні сталась молодіжна революція, лише не сподівались, що вона набере такого характеру, **зеленого**, умовно кажучи* (ДТ, 15.05.2019); *унікальні «**зелені**» вибори* (ГПУ, 01.06.2019).

Функціонують активно вже й похідні від прикметника **зелений** у такому його новому значенні: *Тільки Львів – єдиний, де не **позеленіло**, все решта в області «**зелене**»* (Радіо Свобода» 23.07.2019).

Мовна діяльність сучасників, стимульована новими соціально-політичними процесами в державі, відображає емоційно-вольовий стан суспільства. Тому звернення до оцінних мовних засобів деякою мірою задовольняє потреби в ефектному й ефективному слововживанні. Активна життєва позиція мовця неминуче прагне відображення в дієвому слові, яке виникає під впливом контексту й реалізує можливості мови. Яскраву виразність okazіоналізмів забезпечує їхня незвичність на фоні нормативних узуальних слів, а також нестандартність, неочікуваність й оригінальність форми та змісту.

Нових імпульсів дослідженню okazіоналізмів надає відкрите суспільство ХХІ століття, що руйнує відомі стереотипи в житті, у поглядах на суспільно-політичні події, відображає розкутість мовця й зміни в його мовній свідомості. До ключових слів сьогодення зараховуємо також графодериват **ЗЕ** – від прізвища Президента України В. О. Зеленського. З'явилися вже й похідні – графічні okazіоналізми: *Марафон Зеленського як **Зе!технологія*** (Українська правда, 12.10.2019); *Пре**ЗЕ!дент** – слуга народу* (Україна молода, № 33, 2019); *«Твої **ЗЕ!лені** очі...»*; *«Безвіз? **ЗЕ!будьте**»* (Економічна правда, № 11, 2019); *«Все буде **ЗЕ!шибісь**»* (Економічна правда, № 12, 2019); ***ЗЕ-команда** вдалася до прямого шантажу* (5 канал, 15.10.2019); ***ЗЕ-законопроекти** про землю: зрада чи перемога?* (Економічна правда, 16.10.2019); ***The (ЗЕ) імнічмент** по-американськи* (Українська правда, 13.10.2019); ***The тижень*** (назва телепередачі). Графічні засоби (видільні шрифти, написання кількох великих букв, використання дефіса, латиниці, знак

оклику) є засобами актуалізації міри. На думку дослідників, особливу семантичну інформацію, яка може полегшити сприймання писемного тексту, привернути увагу до найбільш важливих моментів, має курсив.

Висновки та перспективи дослідження. У 2014 році, коли в Україні відбувся Євромайдан, канал «1+1» підготував цикл документальних фільмів «Зима, що нас змінила». На зміну Євромайдану прийшла війна / збройний конфлікт / неоголошена війна (неназвана війна, непроголошена війна) / гібридна війна / АТО – антитерористична операція / ООС – операція об'єднаних сил й інші щоденні зміни в суспільно-політичному житті. І всі ці події насамперед залишають слід у мові, народжують правду й змінюють нас. Отже, осмислення можливостей і функцій мовних засобів із підвищеною актуальністю для свідомості спільноти в певний період її життя є вкрай важливим. Перспективу подальших наукових пошуків убачаємо в дослідженні інших ключових понять, які перебувають у фокусі соціальної уваги.

Список використаної літератури

1. Земская Е. А. Активные процессы современного словопроизводства. *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. Москва : Языки русской культуры. 2000. 2-е изд. С. 90–141.
2. Фомина З. Е. Слова-хронофакты в языке политических текстов. *Язык и эмоции*. Москва, 1999. С. 207–215.
3. Кронгауз М. Русский язык на грани нервного срыва. Москва : Языки славянских культур. 2008. 320 с.
4. Степаненко М. І. Політичне сьогодення української мови: актуальний перифрастикон. Харків : Видавець Іванченко І. С., 2017. 616 с.
5. Степаненко М. І. Публіцистично-політичні перифрази в українській мові. Полтава : Дивосвіт, 2018. 588 с.
6. Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 1 (38). С. 14–23.
7. Ставицька Л. О. Дискурс помаранчевої пристрасти. Критика. 2005. № 3. С. 3–16.
8. Clark W. I., Grunwald W., Edmonson J. et. al. *Civics for Americans*. New York : London, 1980.
9. Воїнов В. В. Соціально-оціночні номінації в контексті культури США. Київ : Либідь, 1994. 144 с.
10. Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П., Клименко Н. Ф., Критська В. І., Пуздирева Т. К., Романюк Ю. В. Вплив суспільних змін на розвиток української мови: монографія / відп. ред. Є. А. Карпіловська. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 444 с.
11. Словник української мови : В 11-и т. / [ред. кол. : І. К. Білодід (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
12. Сучасний словник іншомовних слів / [укл. О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк]. – К. : Довіра, 2006. 790 с.

References

1. Zemskaya, E. A. (2000). Aktivnyye protsessy sovremennogo slovoproizvodstva. [*Active processes of modern words production*]. *Russian language of the late twentieth century (1985–1995)*. Moskva : Languages of Russian Culture. 90–141 (in Russ.).
2. Fomina, Z. E. (1999). Slova-khronofakty v yazyke politicheskikh tekstov [*Chronofacts words in the language of political texts*]. *Language and emotions*. Moskva. 207–215. (in Russ.)
3. Krohnhaus, M. (2008). Russkiy yazyk na grani nervnogo sryva [*Russian on the verge of a nervous breakdown*]. Moskva. Languages of Slavic cultures. (in Russ.).
4. Stepanenko, M. I. (2017). Politychne s'ohodennya ukrayins'koyi movy: aktual'nyy peryfrastykon [*The Political Present of the Ukrainian Language: A Topical Perifrasticon*]. Kharkiv : Publisher Ivanchenko I. S. (in Ukr.).
5. Stepanenko, M. I. (2018). Publitsystychno-politychni peryfrazy v ukrayins'kiy movi [*Publicistic and political paraphrases in the Ukrainian language*]. Poltava : Wonderland (in Ukr.).
6. Jaworska, G. M. (2016). Kontsept «viyna»: semantyka i prahmatyka [*The concept of «war»: semantic and pragmatic*]. *Strategic Priorities*. 1 (38), 14–23. (in Ukr.).
7. Stavitskaya, L. O. (2005). Dyskurs pomaranchevoyi prystrasty [*Orange Passion Discourse*]. *Critic*. 3, 3–16 (inUkr.).
8. Clark W. I., Grunwald W., Edmonson J. et. al., (1980). *Civics for Americans*. New York : London (in Eng.).
9. Voinov, V. V. (1994). Sotsial'no-otsinochni nominatsiyi v konteksti kul'tury SSHA [*Socio-rating nominations in the context of US culture*]. Kyiv : Libid (in Ukr.).

10. Vplyv suspil'nykh zmin na rozvytok ukrayins'koyi movy, (2017). [*Influence of social changes on the development of the Ukrainian language*]. [resp. ed. I. A. Karpilovska]. Kyiv : Vidavnychiy Dim Demetra Burago (in Ukr.).
11. Slovnnyk ukrayins'koyi movy : V 11-y t. (1970–1980). [*Dictionary of the Ukrainian language : in the 11th volumes*]. [red. : I. K. Bilodid (chairman) and others]. Kyiv : Scientific Thought. (in Ukr.).
12. Suchasnyy slovnnyk inshomovnykh sliv (2006). [*Modern Dictionary of Foreign Words*]. [red. O. I. Skopnenko, T. V. Tsybalyuk]. Kyiv : Dovira (in Ukr.).

A. A. TARAN. KEY CONCEPTS OF THE ERA IN THE MODERN UKRAINIAN SOCIO-POLITICAL LEXICON

Summary. Introduction. *The socio-political events in Ukraine at the beginning of the 21st century defined new realities and the notion in the conceptual picture of the Ukrainians world. The dramatic changes in the life of the community, the intense changes in the social and political life of Ukrainian society at the turn of the era, the change of generations, values, mental attitudes, the ever greater openness of Ukrainian society to globalization processes have found a natural reflection in the language, and have become the linguistic embodiment.*

Purpose – *the characteristic of the key words today – witnesses of a new era of development of the Ukrainian society.*

Methods. *According to research material in the scientific studies, the following methods are used: descriptive (linguistic techniques of observation and generalization), component analysis method (including analysis of dictionary definitions), method of contextual analysis and method of comparative analysis.*

Results. *The object of study are the keywords which during the analyzed period showed the highest activity and had the most significant influence on the composition and functioning of the lexical system in the socio-political lexicon of Ukrainian society. The article explores the peculiarities of the words war, truce, corruption, freedom, and color tokens as particularly important symbols of certain political forces, in particular green. The paraphrases that have different pragmatic and stylistic potential, and therefore different performance in linguistic practice, are also analyzed. , but they do allow for the clarification and diversification of tokens verbalization.*

Originality. *Explaining the trends in updating the socio-political vocabulary of the language and its resources and taking into account the diversity of linguistic tastes of the society, allows us to identify those concepts that have been the focus of social attention for some time. The systematic description of Ukrainian political metaphors is extremely important not only for generalizing this linguistic material, but also for determining its visibility for trends in the cognitive and communicative space of the modern Ukrainian.*

Conclusion. *So understanding the capabilities and functions of high-relevance language tools for a community's consciousness during a particular period of its life is crucial.*

Key words: *language dynamic, socio-political lexicon, key concept of the day, marker of the era, language tool.*

Надійшла до редакції 05.04.19

Прийнято до друку 17.05.19